

ОСТАННЯ ЕКСПЕДИЦІЯ НІНИ ЗАГЛАДИ

Замість післямови

Серед плеяди українських етнографів першої третини ХХ ст. помітне місце посідає Ніна Заглада. Для наукових праць дослідниці характерні дві важливі риси — скрупульозність у вивченні об'єктів народної культури і побуту та їх аналіз на основі великого масиву першоджерел. Достатньо згадати масштабну за обсягом розвідку „Ярмо“¹. До нашого часу вона поки що є винятком у галузі вітчизняної етнології. Працю спеціально присвячено воловій упряжі в українців. Окремі положення і висновки дослідження не втратили свого значення й досі. Більше того, залучивши багатющий порівняльний фактологічний матеріал про ярмо як упряж у різних народів Європи та Азії, авторка однією з перших намітила шляхи розв'язання проблем, пов'язаних з його генезисом². Водночас Н. Заглада вивчала народне харчування, ремесла і промисли в Україні, побут української селянської дитини тощо.

Наукове зацікавлення викликає пропонування з доробку етнографа праця, точніше, матеріали звіту наукової експедиції 1934 р. у Чорнобильський район Київської області, які зберігаються в рукописних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України³.

Зусиллями українського народознавця Валентини Борисенко частина цих матеріалів уже опублікована — про польське рибальство⁴ і бджільництво⁵. Щоправда, через специфічний (науково-популярний) характер часопису „Родовід“, а також окремі недогляди редакції чи упорядника, зокрема, брак підписів до ілюстрацій, що супроводжують текст, у читача виникають деякі труднощі у сприйнятті й належній оцінці етнографічних першоджерел, які зафіксувала Н. Заглада. Тим часом не меншу цінність для вітчизняної етнології має решта, більша частина рукопису з експедиційними матеріалами 1934 р. Безпосереднє знайомство з нею розширює наші знання не тільки про традиційну культуру і побут місцевих поліщуків у минулому, а й створює надійний ґрунт для всебічного аналізу історико-культурних і суспільно-політичних процесів ХХ ст. у їхньому житті.

Відразу наголосимо, що праця Н. Заглади не має власної назви. На титульній сторінці архівної справи чужою рукою зазначено: „(Матеріали Н. Заглади). С. Ново-Шепеличі Чорнобильського району. 1934 р.“ Такий стан цілком логічний, оскільки виявлений і зафіксований під час

¹ Див.: Заглада Н. Ярмо // Матеріали до етнології.— К., 1929.— Т. 2.— С. 11—45.

² Пор.: Там само.— С. 29—36; Moszyński K. Kultura ludowa słowian.— Kraków, 1929.— Cz. 1: Kultura materjalna.— S. 647—656.

³ Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі — ІМФЕ НАН України), від. рукописів, ф. 45-3, спр. 166.

⁴ Борисенко В. Етнографічна експедиція на Полісся 1934 року // Родовід.— 1992.— № 3.— С. 30—36.

⁵ Заглада Н. Бджільництво / Публ. В. Борисенко // Родовід.— 1992.— № 4.— С. 26—31.

наукової експедиції 1934 р. польовий етнографічний матеріал дослідни- ця лише згрупувала та оформила як початковий звіт. Доказом цього є кілька прямих та опосередкованих фактів. Так, по-перше, машинопис праці супроводжують численні власноручні правки та масштабні вставки автора. По-друге, навіть побіжний його перегляд переконує у тому, що структурно робота є незавершеною. При наявності „Перед- мови“, конкретних назв розділів „Колгосп „Незаможник“ в селі Ново- Шепеличі“, „Культурне будівництво“ і „Пережитки в побуті й свідомості та ліквідація їх“, а також „Закінчення“ Н. Заглада так і не ви- значилася з назвою другого, найбільшого за обсягом і значенням розділу, який присвячено господарській діяльності та окремим видам матері- альної культури прип'ятських поліщуків. Немає також чіткої систе- матизації розділів і параграфів. Під час підготовки праці до друку цей недогляд було усунуто, тобто пронумеровано їх відповідно до послідов- ности викладу матеріалу. По-третьє, складові роботи (підрозділи, па- раграфи і гасла) різні за обсягом і повнотою фактажу.

Нарешті, опис зразків матеріальної культури та їх елементів час- то-густо мав супроводжувати ілюстративний матеріал — фотографії і таблиці з малюнками. За окремими винятками, порядкових номерів останніх у рукописі немає. Їх місце доводилось встановлювати на осно- ві окремого списку, який Н. Заглада подала у кінці машинопису. До речі, кількість зазначених у ньому об'єктів значно менша, ніж їм відведено місця у тексті. Ознайомлення з матеріалами засвідчує, що, крім, зобра- ження конструкції сохи, технології виготовлення дерев'яної борони, ви- користання компонентів бортництва і снастей для рибальства, окре- мих зразків традиційного і новітнього (колгоспного) будівництва тощо, авторка планувала проілюструвати також „двохскатний плуг“⁶, заліз- ні фабричні борони⁷, складові деяких транспортних засобів („кошіль“ для воза)⁸, хлів⁹, курінь для пастухів¹⁰, „кригу“ як специфічну рибаль- ську снасть¹¹, дерев'яну „лопатку“, якою вибирали мед, і „коробок“¹², технологію виробництва постолів¹³ та ін.

Варто побіжно вказати, що в публікації про прип'ятське рибаль- ство, яку підготувала до друку В. Борисенко, є декілька малюнків, зо- крема, відтворення способу глушення риби взимку, її вилову за допомо- гою „ніт“, „кормака“ і на так званий посвет, а також дві фотографії¹⁴, яких немає у списку Н. Заглади. До недавнього часу всі вони зберігалися в іншій архівній справі. Як зазначено у першій же примітці до праці, матеріал про колгоспи у селах Кошарівці і Беньовці був поданий в окре- мому додатку¹⁵. Першоджерела ж про це заняття Н. Заглада збрала

⁶ ІМФЕ НАН України, від. рукописів, ф. 45-3, спр. 166, арк. 21.

⁷ Там само.

⁸ Там само.— Арк. 28.

⁹ Там само.— Арк. 30.

¹⁰ Там само.— Арк. 30—31.

¹¹ Там само.— Арк. 40—41.

¹² Там само.— Арк. 50.

¹³ Там само.— Арк. 76.

¹⁴ Див.: Борисенко В. Етнографічна експедиція...— С. 32—34.

¹⁵ ІМФЕ НАН України, від. рукописів, ф. 45-3, спр. 166, арк. 2.

насамперед у Кошарівці, де містився головний рибальський стан¹⁶. Віднайшовши згадані малюнки і світлини в рукописних фондах ІМФЕ НАН України, В. Борисенко долучила їх до основної роботи Н. Заглади. Крім того, в публікації про традиційне бджільництво В. Борисенко опустила важливу для загального відтворення поліського бортництва таблицю зі зображенням „пліти“ і „лежесї“ та їх елементів.

Незважаючи на все сказане, можна однозначно констатувати, що науковий рівень подачі Н. Загладою польового етнографічного матеріалу, спроби порівняння і зіставлення досліджених нею об'єктів і явищ народної культури у діахронному зрізі, кількість залученої для цього спеціальної літератури тощо чітко засвідчують високу мету авторки, яку вона ставила перед собою при написанні роботи. На жаль, народознавець не змогла її реалізувати через певні об'єктивні причини.

Акцентуємо увагу на найвизначніший з них: рік проведення наукової експедиції — 1934-й, тобто відразу після найстрашнішого лихоліття в історії українців ХХ ст. — голодомору 1932—1933 рр. Авторка жодним словом не обмовилась про цю трагедію, яка не оминула чорним крилом і Поліського краю. І це цілком зрозуміло, якщо зважати на суспільно-історичні реалії 1930-х рр. і тогочасні умови життя та діяльності Н. Заглади.

Після тривалої праці у Кабінеті антропології та етнології ім. Ф. Вовка з 1934 р. Н. Заглада перебувала на посаді молодшого наукового співробітника Інституту матеріальної культури Всеукраїнської Академії наук¹⁷ (тепер Інститут археології НАН України). Політичні процеси над членами „Спілки визволення України“, розпуск і закриття установ та осередків етнографічного профілю, репресії проти колег-етнологів і друзів — Л. Шулзької, Ю. Павловича, А. Онищука, К. Черв'яка та багатьох інших¹⁸, заборона випуску етнографічних видань, зокрема й загальнонавчаних „Матеріалів до етнології“ тощо, не могли не вплинути на морально-психологічний стан і науковий рівень праці вченої у той час. Більше того, з 1930-х рр. за її науковими зацікавленнями та особистими ідейними переконаннями ревно стежило невисипуче око відповідних державних органів. Невипадково через три роки після останньої в житті Н. Заглади етнографічної експедиції на теренах Полісся (1937) дослідниця спіткала однакова для великої плеяди українських народознавців доля — насильницька смерть від рук енкаведистів у розквіті сил і нових творчих задумів, а потім довготривале, майже півстолітнє замовчування імені, зберігання праць у спецфондах. Приводом до арешту і страти етнолога послужив її рішучий протест проти варварського знищення пам'яток народної вишивки у Київському історичному музеї¹⁹.

Наголошуємо на цих моментах, аби читач зауважив, з одного боку, найкращі риси, притаманні Н. Загладі, — велику силу духу, безмежну закоханість у традиційну культуру, її постійну готовність на само-

¹⁶ ІМФЕ НАН України, від рукописів, ф. 45-3, спр. 166, арк. 33.

¹⁷ Див.: Борисенко В. Етнографічна експедиція... — С. 30.

¹⁸ Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України: Становлення і розвиток. — К., 1989. — С. 204.

¹⁹ Там само. — С. 205.

пожертву на благо українського народознавства тощо, а з другого — вимушені „реверанси“ народознавця на користь нового суспільного ладу, колгоспного будівництва та нового побуту поліських селян, які трапляються у пропонованій розвідці. Щоправда, для сучасної історичної та етнографічної науки вони мають також певну цінність. Точніше, фіксуючи матеріали про „відживання старої спадщини, пережитків у матеріальній культурі, побуті й свідомості людей та за ріст колективного господарства й нового побуту“²⁰, авторка подала низку цікавих документальних фактів, які наочно розкривають більшовицькі методи насаджування „колективного господарства й нового побуту“ у Новошепеличах і сусідніх селах. Це тим паче важливо, що досліджені Н. Загладю населені пункти були за два десятки кілометрів від місця народження (села Діброви Поліського району Київської області; тепер зона відчуження) одного з головних ідеологів голодомору і насильницької колективізації українського села — Л. Кагановича. У зв'язку з цим засоби, з допомогою яких місцева влада формувала поліські колгоспи, відзначалися особливою жорстокістю і цинічністю.

І все ж таки, як і на решті території України, процес усупільнення землі і засобів виробництва тривав тут декілька років, до голодомору 1933 р. не набув якихось значних масштабів, що документально підтверджують першоджерела Н. Заглади. Так, наприклад, якщо влітку 1930 р. площа земельних угідь 56 селянських господарств, які об'єдналися у колгосп „Незможник“, становила 118,25 га²¹, то й через два роки вона не стала значно більшою — охоплювала лише 786 га, з них придатної для хліборобства землі було лише 310 га²². Тільки у 1934 р., коли „Райземвідділ прирізав [виділено нами.— М. Г.] у користування колгоспу 1500 га“, село колективізували на 90 відсотків²³.

З матеріалів машинопису дізнаємося також про застосування владою езультських методів при більшовізації села і колективному господарюванні на початку 1930-х рр. Зокрема про те, що у 1933 р. з п'яти жінок Новошепелич створили „ударну бригаду“, обов'язком якої було виявляти „слабкі місця“ в діяльності колгоспу „Незможник“ і його членів та інформувати про них правління колгоспу і райвиконком²⁴. Віроломність такого методу очевидна, оскільки традиційні уявлення поліщуків про місце і роль жінки-матері в сім'ї і громаді, норми звичаєвого права і моралі, нарешті, умови її повсякденного побуту і виробничої діяльності, що домінували ще у 20-х рр. ХХ ст., ніяк не стікувалися з нововведенням. Тепер уже неважко збагнути, що спонукувало місцевих жінок ставати на цей невдячний шлях, безперечно, наслідки голодомору.

Чим же, як не жорстокими репресіями і голодомором, можна було упродовж лише одного року „вибити“ зі свідомості тутешніх поліщуків-колгоспників архаїчні, ще дохристиянського походження, а тому святі й незаперечні для них у минулому, різноманітні сімейні і кален-

²⁰ ІМФЕ НАН України, від. рукописів, ф. 45-3, спр. 166, арк. 2.

²¹ Там само.— Арк. 4.

²² Там само.— Арк. 7.

²³ Там само.— Арк. 6—7.

²⁴ Там само.— Арк. 12.

дарні звичаї та обряди, — вибір чистого місця для зведення житла і вхід до нової оселі²⁵, першого „зажону“²⁶, „запасування скота“²⁷, „проводів русалок“²⁸, „водити діжу до сповіді“²⁹ тощо.

Однак цінність пропонованої з доробку Н. Заглади праці не тільки і не стільки у зазначеному. На початку третього тисячоліття жодного сумніву не викликає те, що виявлені і зафіксовані у 1934 р., а згодом скрупульозно описані в рукописі об'єкти та явища народної культури належать уже до історичних реліктів, більшу частину яких у наш час віднайти майже неможливо. Насамперед тому, що упродовж останніх семи десятиліть Полісся змінилося до невпізнанності. У цьому достеменно пересвідчилася велика група етнографів, фольклористів, мистецтвознавців, музикологів та музейників, яка у 1994—1997 рр. провела вісім масштабних комплексних історико-етнографічних експедицій на теренах Київської і Житомирської областей³⁰. Багато зразків матеріальної культури (сохи, дерев'яну борону з „колачами“, значну кількість рибальських снастей, застосування „пліти“ і „лежєї“ у бортному бджільництві, хати із „закотами“, „осеті“ та інші) сучасні поліщуки, за рідкісним винятком, не пам'ятають зовсім. Назавжди втрачено значну частину елементів і явищ традиційної духовної сфери — згадувані вже обряди „зажону“, „запасування скота“, „водити діжу до сповіді у Чистий четвер“ тощо.

Натомість детальний та обширний опис ведення підсічної системи хліборобства, будови сохи, конструктивно-технологічної специфіки дерев'яної борони та її складових („колачів“), народних методів рибальства, зокрема, з допомогою „ніт“ та „поледня“, який зробила свого часу Н. Заглада, не має аналогів в українській етнографічній літературі. Так, наприклад, у найвідоміших новітніх дослідженнях, що стосуються хліборобських знарядь праці поліщуків зокрема та українців загалом³¹, не знаходимо конструктивної деталізації сохи, тим паче традиційної дерев'яної борони. Загальними, порівняно з польовими матеріалами Н. Заглади, є відомості про рибальство і бджільництво у колективній монографії, яку присвячено Полісся³².

²⁵ ІМФЕ НАН України, від. рукописів, ф. 45-3, спр. 166, арк. 77—78.

²⁶ Там само.— Арк. 79.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.— Арк. 81.

²⁹ Там само.— Арк. 81—82.

³⁰ Глушко М. Перше постчорнобильське історико-етнографічне дослідження Київського Полісся // Народознавчі Зошити.— 1995.— № 3.— С. 139—144; його ж. На древній Овруччині // Там само.— 1996.— № 2.— С. 70—76; його ж. У межиріччі Ужа і Тетерева // Там само.— 1996.— № 6.— С. 384—395; Омеляшко Р. Чорнобильська катастрофа і проблема врятування та збереження історико-культурної спадщини Полісся // Древліани: Збірник статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю.— Львів, 1996.— Вип. 1.— С. 19—31.

³¹ Пор.: Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куницький О. С. Народна землеробська техніка українців (Історико-етнографічна монографія).— К., 1971.— С. 56—63, 69—72; Павлюк С. П. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект.— К., 1991.— С. 159—161, 171.

³² Пор.: Браим І. Н., Кожан І. В. Рыболовство // Полесье. Матеріальна культура.— К., 1988.— С. 148—155; Гурков В. С., Скураатовский В. Т., Терехин С. Ф. Пчеловодство // Там само.— С. 164—173.

Зазначені першоджерела відрізняються від попередніх публікацій також тим, що текстову частину роботи органічно доповнюють прекрасні ілюстрації відомого українського художника та етнолога Юрія Павловича, який перебував у Чорнобильському районі разом з Н. Загладом як другий член експедиції 1934 р. Це дало змогу йому досліджувати об'єкти спостерігати безпосередньо та замалювати їх з великою, майже фотографічною точністю. Зображення окремих зразків матеріальної культури і їх функціональне використання (елементів борони і технології її виробництва, „полюдня“ як народного методу рибальства взимку, сукупність складових „пліт“ і „лежей“ та послідовності застосування пристроїв під час вилізання на високі дерева) також не має аналогів в українській народознавчій літературі. Частково на цьому наголошує сама Н. Загида³³. Тобто розглядувана розвідка як ніколи на часі і заслуговує на найсерйознішу увагу науковців.

Пропонована праця актуальна для сучасної етнології та інших галузей науки гуманітарного профілю ще й тому, що досліджені у далекому 1934 р. населені пункти Новошепеличі, Селиходи, Кошарівка, Беньовка та Рудня-Соханська під час аварії на Чорнобильській АЕС 1986 р. опинилися в епіцентрі трагедії і відразу відійшли до зони відчуження, тобто обов'язкового відселення мешканців. Улітку 1997 р., коли група львівських науковців проводила історико-етнографічне дослідження традиційної культури і побуту „самоселів“³⁴, зі заданих сіл тільки у Нових Шепеличах проживала одна сім'я з трьох осіб — Савелія Ображєя (1927 р. н.), Олени Ображєй (1933 р. н.) та їхнього неодруженого сина Василя (1959 р. н.), які доглядали велику рогату худобу на дослідній фермі. Тим часом Беньовка унаслідок різних обставин уже згоріла, Рудню-Соханську як екологічно особливо небезпечно поселення заборонили (закопали), а в Кошарівці уціліло лише п'ять об'єктів народного будівництва — хат і споруд господарського призначення*.

Загалом на сьогодні пустокою стали не тільки Новошепеличі та названі села, а й десятки інших населених пунктів 30-кілометрової і другої зон радіоактивного забруднення: Чорнобильського і Поліського районів Київської області, Народицького, Овруцького, частково Олевського, Лугинського і Коростенського районів Житомирської області, а також Рівненщини і Чернігівщини³⁵. Хоч уже в середині 80-х рр. XIX ст. у тих

³³ ІМФЕ НАН України, від рукописів, ф. 45-3, спр. 166, арк. 22.

³⁴ Відселені у травні 1986 р. поліщуки, які повернулися на свою батьківщину навесні—влітку 1987 і в наступні роки. Упродовж 26 серпня—6 вересня 1997 р. досліджено 16 населених пунктів зони відчуження: Андріївку, Городище, Залісся, Золотніїв, Іллінци, Куповате, Ладичичі, Новошепеличі, Опачичі, Оташів, Паришів, Рудню-Іллінецьку, Теремці, Терехів Чорнобильського району, Луб'янку Поліського району Київської області, а також Гдень Брагінського району Гомельської області Білорусії. Зафіксований науковцями польовий матеріал з різних ділянок матеріальної і духовної культури кількісно нечисельних місцевих автохтонів (донад 500 осіб) тепер опрацьовується. (Ширше про це див.: Глушко М. Від Уборти до Дніпра (Заключний етап комплексного історико-етнографічного дослідження Центрального Полісся) // Народознавчі Зошити.— 1997.— № 6.— С. 368—384.)

* Записав 27 серпня 1997 р. М. Глушко у селі Новошепеличі (зона відчуження) від Савелія Гавриловича Ображєя, 1927 р. н.

³⁵ Див.: Глушко М. Перше постчорнобильське історико-етнографічне дослідження...— С. 140; його ж. На древній Овруччині.— С. 72; його ж. У межиріччі Ужа і Тетерева.— С. 385—386; Чорнобильська катастрофа / За ред. акад. В. Бар'яхтара.— К., 1996.— С. 151.

же Новошепеличах проживало майже 900 осіб, у Беньовці — 288, Рудні-Соханській — 240, Кошарівці — 107³⁶, Семиходах — 240³⁷.

Насамкінець декілька слів про мовні особливості роботи Н. Заглади. А вони досить виразні, оскільки власні міркування автор дуже часто підкріплює конкретною інформацією, яку було почерпнуто від місцевих старожилів у формі прямої мови. При висвітленні окремих тем (хліборобства і тваринництва, рибальства і бджільництва, житла і господарського будівництва, одягу і взуття, традиційних обрядів і звичаїв тощо) цитування і монологи інформаторів становлять 80—90 відсотків усього тексту, що істотно вплинуло на характер праці. Так, в описах об'єктів матеріальної культури і господарської діяльності трапляється багато діалектизмів і спеціальної народної термінології, властивих народнорозмовній мові поліщуків. Щоправда, аналіз першоджерел Н. Заглади засвідчує, що при їх фіксації дослідниця не завжди зберігала специфіку середньополіського говору, точніше, чорнобильських говірок, характерних народнорозмовній мові мешканців обстежених у 1934 р. сіл³⁸.

Крім того, монологи інформаторів авторка записала у формі великих поширених речень, у яких різні думки виділені через крапку з комою. Аби полегшити сприйняття найскладніших з них, намагаємось подавати текст відповідно до вимог сучасного правопису, час від часу мінімально втручаючись у побудову речень, а також виправляючи пунктуацію, деякі фонетичні архаїзми, уживання великої літери, проставлення апострофа.

Скорочення фактичного матеріалу, що не стосується етнографічної тематики та історичного минулого прип'ятських поліщуків, подаємо у квадратних дужках, а ілюстрації, яких бракує в архівній справі,— у дужках квадратних і круглих. Аналогічно позначаємо ті ілюстрації, які не ввійшли до матеріалів через погану якість.

Михайло ГЛУШКО

³⁶ Похилевич Л. Уезды Киевский и Радомысльский. Статистические и исторические заметки о всех населенных местностях в этих уездах и с подробными картами их.— К., 1887.— С. 263—264.

³⁷ Там само.— С. 270.

³⁸ Пор.: Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори.— К., 1990.— С. 51—54; Говірки Чорнобильської зони: Тексти / За ред. проф. П. Ю. Гриценка.— К., 1996.— С. 23—350.